

MONUMENTE FUNERARE ALE SOLDAȚILOR PALMYRENI DIN DACIA ROMANĂ

*Mariana Balaci Crînguș**, *Cătălin Balaci**

* Universitatea de Vest din Timișoara; marianacringus@yahoo.com

* Muzeul Satului Bănățean, Timișoara; catalinbalaci@yahoo.com

Abstract. Multiple votive and funerary monuments dedicated to Oriental gods confirm the presence of Palmyrenes soldiers and civilians in Roman Dacia, especially nearby or in *numerus* type of units as conscripts or as family members of the soldiers. We have observed that some of those keep their Semitic names and others do not, these members of the Palmyrene community have *tria nomina* but mentions their origin or belonging to a Palmyrene unit, usually a *numerus*, from Dacian Roman army.

The funerary monuments are a form of Roman provincial art and Palmyrenes monuments does not have definitely exclusive elements that can be labeled as specific, in contrary we have observed that the usual Roman templates are used in this cases extremely frequent. The stereotypes of Roman art – the presentation of the dead person is strikingly similar between Palmyrenes and other Roman monuments from the northern Danube. This similarities can suggest the level of cultural integration of Palmyrenes individuals in Roman society, this integration is, though, limited by religious beliefs and language, both of them being a way of preserving Palmyrene identity in Roman Dacia, Palmyrenes gods and Palmyrene language will define this specific identity even after more than a hundred years after their arrival in Roman Dacia.

Keywords: funerary monument, soldiers, identity, gesture, roman provincial art, cultural integration.

Transformarea teritoriului de la nordul Dunării a presupus și cantonarea de trupe romane care să mențină controlul în noua provincie, dar și de a apăra noile frontiere ale statului roman. În diplomele militare din anii 120 și 126 sunt menționate trupe alcătuite din palmyrenieni de tipul *numeri* care au fost cantonate pe teritoriul Daciei. Trei astfel de *numeri* au fost stabilite în castele de la *Tibiscum*, *Porolissum* și *Optatiana*. Acest lucru este susținut de descoperirile de materiale epigrafice.

Prezența palmyrenilor în Dacia ca și persoane fizice și nu ca și efective în trupele care compuneau armata provinciei este atestată de monumentele votive ridicate în general divinităților de sorginte orientală, dar și de monumentele funerare ridicate unor soldați sau veterani din unitățile de tip *numeri* sau de către aceștia unor membri ai familiei sau ai colectivității din care făceau parte.

De asemenea, informații indirecte despre palmyrenienii din provincia Dacia provin și din alte descoperiri arheologice, ca de exemplu templul ridicat pentru zeii palmyrenieni din *Colonia Sarmizegetusa*. Un prim templu este cunoscut încă de la

sfârșitul sec. al XIX-lea prin cercetările întreprinse de KÁROLY Pál și TÉGLÁS Gábor, acesta fiind un templu tripartit închinat cuplului Bel-Hammon-Manavat¹. Cercetările întreprinse la vest de *forum vetus* au scos la iveală o inscripție ridicată pentru Iarhibol și două închinare lui Malagbel. Interesantă este o placă din marmură republicată de prof. Ioan PISO și care cuprinde 29 de nume ale unor personaje care făceau parte dintr-un colegiu de cult din *Colonia Sarmizegetusa* care îl venera pe Malagbel².

Divinitățile palmyrene precum Malagbel și Iarhibol s-au bucurat de o mare atenție din partea unei părți a populației din provincia Dacia. Sunt cunoscute astfel de

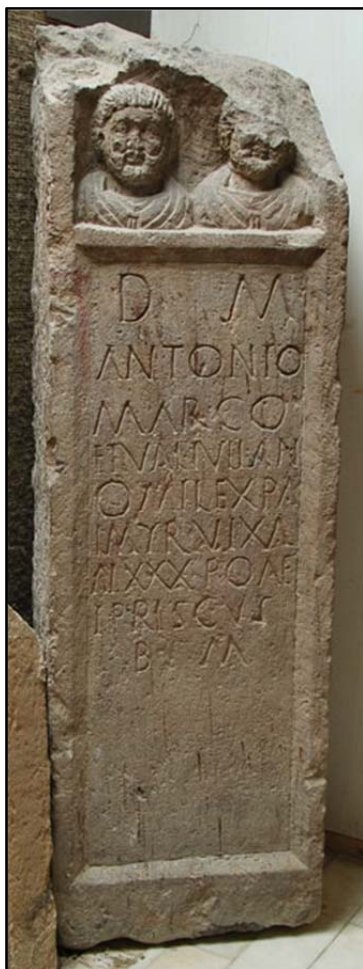

Fig. 1. Stelă funerară Tibiscum³.

Fig. 2. Stelă funerară Tibiscum⁴.

¹ Piso, Țentea, 2011, p. 112.

² Piso, Țentea, 2011, p. 120-121; Boda, 2014, p. 320.

³ după <http://www.ubi-erat-lupa.org> (accesat 20.09.2016).

⁴ după <http://www.ubi-erat-lupa.org> (accesat 20.09.2016).

inscripții votive care provin din capitala provinciei, ori de la *Tibiscum*, *Porolissum*, *Apulum* etc.

Revenind la inscripțiile funerare care amintesc membri ai comunității de palmyreni din Dacia, de departe se remarcă numărul destul de mare de nume al unor soldați și nu numai din *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium*.

Se poate vedea că o parte dintre cei amintiți de inscripțiile funerare poartă nume semite și de cele mai multe ori se menționează legătura paternă pe care o au. Acest lucru este prezent pe inscripțiile romane din Palmyra, unde alături de numele defunctului se menționează și cel al tatălui. La *Tibiscum* avem ca de exemplu pe Ael. Borafas, fiul lui Zabdibol⁵, Ael. Guras, fiul lui Iideus⁶, Gaddes, fiul lui Aninas⁷, Nerses, fiul lui Ierheus⁸.

Alături de aceste nume de sorginte semită, tot de la *Tibiscum* provin și alte monumente romane ridicate pentru a aminti alți soldați din *numerus*-ul de palmyrene, dar care poartă nume romane, de exemplu inscripția ridicată pentru Antonius Marcus și Valerius Iulianus de către Aelius Priscus. Această situație întâlnită la *Tibiscum*, cu personaje cu nume semite ori cu nume romane, dar care își menționează că au fost sau sunt soldați într-un *numerus* de palmyrene sunt întâlnite și în alte localități din Dacia.

Din analiza monumentelor funerare de la *Tibiscum* care sunt atribuite palmyrenilor se poate observa un grup de trei stele funerare care prezintă în registrul superior busturile defuncțiilor sau busturi ale defunctului alături de alți membri ai familie (**Fig. 1, 2**)⁹. Nu se observă în reprezentarea acestora elemente identitare care pot fi atribuite doar palmyrenilor, ca de exemplu bijuterii, ori o dantelărie care împodobește tunica, ori o anumită poziție a mâinii, așa cum putem observa în reprezentările de pe monumentele funerare din Palmyra. Monumentele de la *Tibiscum* sunt în general monumente funerare tipice pentru arta provincială romană, unde busturile sunt redată într-o nișă patrulateră, bărbații purtând o barbă deasă și bine conturată. Stela funerară a lui Nerses (**Fig. 2**), deși are redată cu multă îndemânare cutele tunicii și barba, totuși nu putem să nu observăm faptul că nișa în care acesta apare reprezentat pare a fi neterminată sau s-a dorit o redare a cărei interpretare ne scapă¹⁰.

Alături de aceste stele funerare cu imaginea defuncțiilor și care în două dintre cazuri au nume palmyreniene, la *Tibiscum* întâlnim și alte monumente funerare de tipul altarelor (**Fig. 3**) sau blocurilor care făceau parte dintr-un complex funerar, însă cu textul care menționează clar că sunt foști veterani sau soldați din *numerus*-ul de palmyreni de la *Tibiscum*. De asemenea, sunt cunoscute și 3 inscripții bilingve și alte câteva fragmente de mici dimensiuni care nu ne furnizează prea multe informații (**Fig. 4**). În general, textul în limba maternă păstrează tipul de expunere a informației, așa cum întâlnim și pe monumentele bilingve din Palmyra. Este trecută filiația, iar

⁵ IDR, III/1, 152.

⁶ IDR, III/1, 154.

⁷ IDR, III/1, 166.

⁸ IDR, III/1, 167.

⁹ IDR III/1, 152, 160, 167.

¹⁰ IDR, III/1, 167.

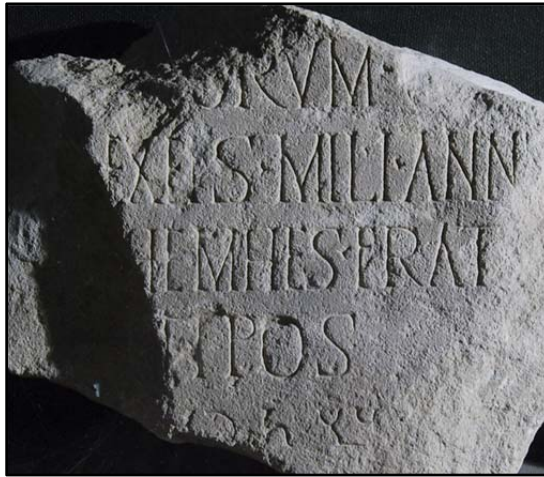

Fig. 4. Fragment monument epigrafic bilingv de la Tibiscum¹¹.

Fig. 3. Altar funerar Tibiscum¹².

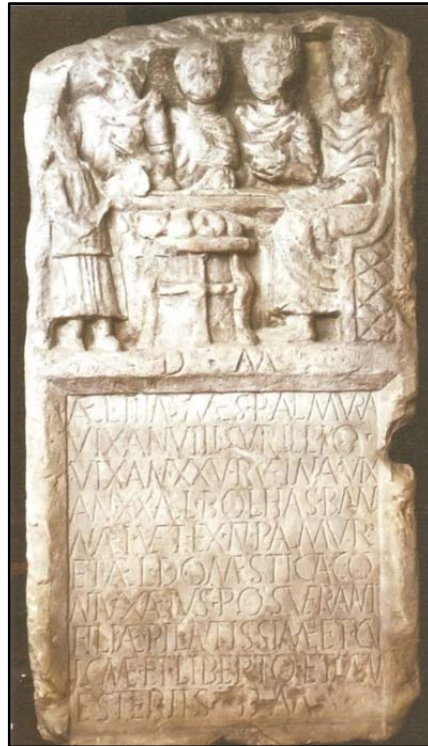

Fig. 5. Stelă funerară cu reprezentarea banchetului de la Potaissa¹³.

¹¹ după <http://www.ubi-erat-lupa.org> (accesat 20.09.2016).

¹² după <http://www.ubi-erat-lupa.org> (accesat 20.09.2016).

¹³ după Bărbulescu, 2015, p. 77, fig. 75.

într-un caz chiar se transliterează un cuvânt latin, acela de *optio*¹⁴. Aceste monumente cu inscripție bilingvă sunt un element care ne întărește ideea că la *Tibiscum* avem o comunitate puternică de palmyreni ajunși aici în momentul în care este cantonată în castru trupa de arcași din Palmyra. Deocamdată inscripțiile menționează doar soldați, însă cunoscând preocupările în sfera negoțului și a căutării de noi căi de comerț și de atragere de clienți. De aceea posibil ca alături de soldați să fi ajuns la *Tibiscum* și civili cu preocupări în sfera comerțului. Deocamdată, informații directe privind acest aspect nu deținem.

Pe unele monumente de la *Tibiscum* s-a putut observa o scriere îngrijită, corectă din punct de vedere gramatical, însă avem și monumente cu o scriere stângace, în concordanță cu maniera de realizare a profilaturii monumentului. Considerăm că aceste monumente sunt produse ale atelierelor de pietrărie de la *Tibiscum*, cu posibilitatea de a identifica și prezența unor ucenici din rândul palmyrenienilor care să fi contribuit la incizarea textului în limba maternă. Susținem acest lucru deoarece textul semit este scris corect, fără ezitări și cu caractere mai mici decât textul în limba latină. Acest text este întotdeauna dispus sub textul latin.

În *Colonia Sarmizegetusa*, unde prezența semiților trebuie că a fost destul de numeroasă din moment ce avem posibil două sau chiar trei temple închinare zeilor palmyrenieni, apar în inscripții menționați P. Ael. Audeo, veteran al *numerus*-ului de la *Optatiana*, alături de fiul său care era soldat în Leg. XIII Gemina, fiica sa Cornelia Antonia și soția Septimia Revocata¹⁵.

Tot despre membrii aceleași familii e vorba și în inscripția dăltuită pe fața unui altar funerar: Publius Aelius Theimes (89 ani), din cohorta de Vindelici și *duumvir* în *Colonia Sarmizegetusa*, P. Ael. Bericius (15 ani) și P. Ael. Zabdibol (11 ani), și Aelia Pharmentis¹⁶. De asemenea, pe o placă de marmură care era mai apoi fixată pe un monument funerar de tip *aedicula* este menționat Iulius C., din *Numerus Palmyrenorum Optatianensium*. Acest monument este ridicat din timpul vieții¹⁷. Este vorba de un personaj destul de înstărit care preferă fie din lipsa moștenitorilor, fie din propria dorință să își ridice propriul monument funerar. De remarcat faptul că placa funerară, cu o l = 82 cm, h = 85 m, are dispusă inscripția chiar în centrul său cu litere destul de mici raportate la dimensiunea plăcii (literele au h = 4 cm). Execuția profilaturii este corectă și elegantă.

Un alt monument funerar dedicat tot unei familii de palmyrenieni provine de la *Potaissa* și se află în lapidariul Muzeului din Tg. Mureș (**Fig. 5**). Este vorba de o stelă funerară realizată din calcar care este ridicată pentru fiicele Aelia Thadmes Palmura (8 ani), Surillio (25 ani), Rufina (20 ani) de către Aelius Bolhas Bannaei, veteran al unui *numerus* de palmyreni și soția sa Aelia Domestica¹⁸. Această stelă este interesantă și

¹⁴ IDR, III/1, 154.

¹⁵ IDR, III/2, 366.

¹⁶ IDR, III/2, 368.

¹⁷ IDR, III/2, 416.

¹⁸ Russu, 1969, p. 173; Țeposu Marinescu, 1982, p. 130, S 115; Bărbulescu, 2015, p. 76-77, fig. 75.

datorită registrului superior unde este redată scena banchetului, cu două personaje așezate pe *kathedra*, un bărbat și o femeie și alte 3 busturi dispuse în planul secund, probabil cele 3 fiice care participă și ele la banchetul funerar. Este singurul monument funerar din Dacia care amintește persoane a căror legătură cu Palmyra apare în mod clar și unde întâlnim redată scena banchetului. Acest lucru însă este frecvent întâlnit în Palmyra, doar că pe cele din Palmyra în scena banchetului bărbatul stă aproape întotdeauna întins pe o *kline* și este înveșmântat în costumul specific populației palmyrene, cu o atentă redare a detaliilor de broderie care singularizează costumul¹⁹. Pe sub acea tunica lungă bărbații poartă o pereche de pantaloni strânsi în partea de jos în jurul gleznei. Femeile poartă părul prins cu o serie de împletituri, dar și o mulțime de bijuterii. Aproape că nu există monument funerar pe care este prezentă o femeie fără ca aceasta să fie redată cu toate bijuteriile sale.

Un alt monument colectiv ridicat în amintirea unei familii semite provine de la *Porolissum*²⁰. Este păstrat în stare fragmentară și cu toate acestea se păstrează numele unora dintre membrii acestei familii: Aurelius Passer (33 ani, stegar din *Numerus Palmyrenorum Porolissensium*), Aelia Sura (17 ani), Aurelius... soldat în același *numerus*, Aurelia Sabina și Aurelius.... au pus monumentul. Sunt menționați doi soldați decedați din *numerus*, alături de Aelia Sura a cărei legătură de familie nu este menționată nici cu defuncții, nici cu dedicații.

Analizând monumentele ridicate pentru a aminti membri ai comunităților de palmyrenieni din Dacia putem să punctăm câteva aspecte care ne pot furniza informații socio-culturale importante despre aceștia.

În general pe monumente sunt menționați membri aceleiași familii, fie deja decedați, fie care sunt încă în viață și se ocupau de ridicarea monumentelor.

Doar de la *Tibiscum*, până în acest moment, provin monumente bilingve, ceea ce susține existența unei comunități etnice bine încheiate și care își menține identitatea de limbă și poate nu numai, ci și pe cea culturală într-o anumită măsură.

Soțiile soldaților sau veteranilor din unitățile de numeri de palmyreni poartă nume romane, probabil cele mai multe dintre ele nu provin din Palmyra, ci și-au cunoscut soții aici în Dacia.

În general monumentele funerare ale palmyrenilor intră în categoria altarelor sau plăcilor care erau fixate pe construcțiile funerare, ceea ce implică un anumit nivel de bunăstare al acestora, adică un anumit statut social.

În Dacia prezența palmyrenilor prin trupele cantonate aici, prin răspândirea cultului zeilor din Palmyra, Malachbel și Iarhibol, este destul de numeroasă. În literatura de specialitate s-a discutat despre păstrarea identității culturale a palmyrenilor în provinciile Imperiului roman²¹. Cu siguranță acest lucru poate fi sesizat și în Dacia, cum spuneam, prin adorarea divinităților palmyrene.

Analizând monumentele funerare considerăm că acestea se înscriu în categoria monumentelor de artă provincială, fără a pune accent pe preluarea unor elemente care

¹⁹ Wielgosz, 2010, fig. 1-5, 8, 9a.

²⁰ Gudea, Lucăcel, 1975, nr. 20.

²¹ Benea, 2002, p. 185-199.

să-i definească odată în plus pe palmyreni. Mai degrabă putem vorbi de preluarea tipurilor de monumente stereotipe ale artei romane din Dacia, cu reprezentarea busturilor defuncților asemeni altor persoane decedate și reprezentate pe monumentele funerare de la nordul Dunării. O caracteristică a sculpturii din Palmyra o reprezintă redarea destul de schematică, chiar liniară, a elementelor de vestimentație, fie că ne referim la togă sau la tunică, dar se observă o atenție aparte, oarecum în contrast cu redarea veșmintelor, pentru realizarea unor detalii, cum ar fi bijuteriile²². Redarea personajelor togate nu este un lucru rar în Palmyra, ci pot fi întâlnite astfel de reprezentări destul de des pe monumentele funerare datate în secolul al III-lea²³. În general în reprezentările defuncților palmyreni de pe monumente, aceștia schițează o anumită poziție a brațelor, implicit a degetelor. Se poate vorbi de o simbolistică a gestului pe care defunctul îl face²⁴, ori în cazul reprezentărilor de pe monumentele din Dacia cu busturile defuncților această gestică lipsește. Pe multe monumente funerare din antichitate, atât romanii, cât și palmyrenii în reprezentările lor sunt însoțiți de o anumită gestică, de o anumită semnificație a poziției degetelor, ori a palmelor. Nu este însă suficient de clar dacă aceeași semnificație, a ridicării unuia deget, ori a îndoirii altuia, pe care o are la romani o are și la palmyreni, însă fiecare încearcă să își exprime prin gesturi faptul că aparțin unei comunități sau alteia²⁵. Palmyrenii, mai mult decât oricare altă etnie, au dorit să își păstreze anumite elemente care să îi diferențieze de restul provincialilor. Ei sunt palmyreni și acest lucru a reprezentat pentru ei un simbol al construcției identitare.

Pe monumentele funerare din Dacia, defuncții sunt redați fără a li se evidenția mâinile, deci nu poate fi sesizată o anumită poziție a degetelor, ori a brațelor. Așa cum spuneam mai sus, aproape nimic din imaginile prezente pe monumentele funerare unde sunt amintiți palmyrenieni nu trădează etnia defunctului. Vedem în asta o integrare a lor în lumea romană provincială nord-dunăreană. Chiar și numele romane ale unor soldați din unitățile de palmyreni pot fi văzute astfel. Această integrare culturală, dar și socială, poate fi sesizată din analiza monumentelor epigrafice din Dacia. Și totuși, această integrare nu a condus niciun moment la pierderea totală a construcției identitare a comunităților de palmyreni. Ei își păstrează în continuare limba care este un element definitoriu al identității lor. Dovadă sunt inscripțiile bilingve găsite deocamdată la *Tibiscum*. Probabil ceremoniile religioase pentru divinitățile palmyreniene se țineau în limba maternă și astfel ei mai știu să o vorbească și la sfârșitul secolului al II-lea, chiar la începutul secolului al III-lea.

Pornind de la monumentele funerare ale palmyrenilor nu putem afirma cu toată convingerea că unele dintre ele au fost realizate de meșteri pietrari palmyreni, ori ucenici ai pietrarilor vorbitori de limba latină, așa cum în literatura de specialitate se poate spune despre monumentele din lumea romană, ca de exemplu despre monumentele din Britannia²⁶. Totuși, ținând cont că avem textele în limba maternă ne îndeamnă să credem

²² Wielgosz, 2010, p. 80.

²³ Wielgosz, 2010, p. 81.

²⁴ Heyn, 2010, p. 633-634.

²⁵ Heyn, 2010, p. 635.

²⁶ Laing, 1997, p. 51-53.

că acestea au fost inscripționate de către vorbitorii nativi și nu de meșteri pietrari care nu cunoșteau limba lor. Probabil monumentele au fost cumpărate din atelierele pietrarilor romani, iar cel care adaugă mai apoi inscripția în limba maternă este o altă persoană de etnie palmyreniană.

Prezența palmyrenilor în societatea provincială romană din Dacia nu poate fi contestată. Deși în general elementele din Palmyra sunt membrii ai armatei provinciei și nu cunoaștem prea multe despre civilii veniți aici odată cu soldații, ori mai apoi, ele continuă să își vorbească limba lor, cu siguranță în interiorul templelor divinităților lor, dar și acasă. Putem spune că sunt păstratori ai identității lor etnice deși sunt departe de spațiul lor natal. Reprezentările defuncțiilor și ai membrilor familiei lor sunt asemeni reprezentărilor specifice artei provinciale romane, fără a putea distinge aproape nimic din gestică ori bogăția bijuteriilor cu care apar redați pe monumentele din Palmyra. Veșmintele sunt tipice lumii romane, dar prezența acestor le putem întâlni și pe monumentele funerare din Palmyra cu precădere în secolul al III-lea când în arta funerară de acolo pătrunde iconografia specifică lumii romane²⁷.

²⁷ Wielgosz, 210, p. 81.

BIBLIOGRAFIE

- Bărbulescu, 2015 Mihai BĂRBULESCU, *Arta romană la Potaiissa*, Ed. Academiei Române, Ed. Mega, București–Cluj-Napoca, 2015, 308 pg., ISBN 978-973-27-2562-7, 978-606-543-612-1.
- Benea, 2002 Doina BENEĂ, *Integrarea culturală a palmyrenilor în Dacia romană*, În: *Apulum*, XXXIX, 2002, p. 185-199.
- Boda, 2014 Imola BODA, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa and the Archaeological Research Carried out between 1881 and 1893*, În: *Studia Antiqua et Archaeologica*, XX, 2014, p. 307-351.
- Gudea, Lucăcel, 1975 Nicolae GUDEA, Vasile LUCĂCEL, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de Artă și Istorie Zalău*, Muzeul de Istorie și Artă Zalău, Zalău, 1975, 51 pg. + 48 pl. + 1 hartă.
- Heyn, 2010 Maura K. HEYN, *Gesture and Identity in the Funerary Art of Palmyra*, În: *American Journal of Archaeology*, CXIV, 4, 2010, p. 631-661.
- IDR, III/1 *Inscripții antice din Dacia și Scythia minor*, Academia de Științe Sociale și Politice, Colecție îngrijită de D. M. Pippidi și I. I. Russu, Seria primă, *Inscripțiile Daciei romane*, Volumul III: *Dacia Superior*, 1: *Zona de sud-est (teritoriul dintre Dunăre, Tisa și Mureș)*, Adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de Ioan I. RUSSU, în colaborare cu Milena DUȘANIĆ, Nicolae GUDEA, Volker WOLLMANN, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1977, 289 pg.
- IDR, III/2 *Inscripții antice din Dacia și Scythia minor*, Colecție îngrijită de D. M. Pippidi și I. I. Russu, Seria primă, *Inscripțiile Daciei romane*, Volumul III: *Dacia Superior*, 2: *Vlpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)*, Adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse de Ioan I. RUSSU, în colaborare cu Ioan PISO și Volker WOLLMANN, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1980, 448 pg.
- Laing, 1997 Jennifer LAING, *Art & Society in Roman Britain*, Sutton Publishing Ltd, Phoenix Mill, 1997, 188 pg., ISBN 0-7509-2149-8.
- Piso, Țentea, 2011 Ioan PISO, Ovidiu ȚENTEA *Un nouveau temple palmyrénien à Sarmizegetusa*, În: *Dacia*, SN, LV, 2011, p. 111-121.
- Russu, 1969 I. I. RUSSU, *Elementele syriene în Dacia carpatică și rolul lor în "colonizarea" și romanizarea provinciei*, În: *Acta Musei Napocensis*, VI, p. 167-186
- Țeposu Marinescu, 1982 Lucia ȚEPOSU MARINESCU, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, Translated from the Romanian by Nubar HAMPARTUMIAN, BAR, International series, 128, Oxford, 1982, 244 pg., ISBN 0860541584.
- Wielgosz, 2010 Dagmara WIELGOSZ, *La sculpture en marbre à Palmyre*, În: *Studia Palmyrenskie*, XI, 2010, p. 75-106.